

Гаманюк Віта
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри німецької мови і
літератури з методикою викладання
Криворізького національного університету

ІНОЗЕМНІ МОВИ У СИСТЕМІ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ ФРН: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

В статті вивчаються можливості навчання іноземних мов у системі освіти дорослих Німеччини на сучасному етапі та визначаються перспективи її подальшого розвитку. У центрі уваги знаходяться як навчальні установи державного підпорядкування, що залучені до навчання іноземних мов дорослих, а також приватні мовні школи та профспілкові організації. Розглянуто проблеми уніфікації змісту навчання, диверсифікації мовної пропозиції, гетерогенності складу цільових груп, а також питання диференціації навчання в них з огляду на їх неоднорідність.

Ключові слова: *іношомовна освіта, система освіти дорослих, підвищення кваліфікації, мовна школа, багатомовність, диверсифікація мов.*

В статье изучаются возможности изучения иностранных языков в системе образования взрослых Германии на современном этапе и определяются перспективы ее дальнейшего развития. В центре внимания находятся государственные учебные заведения системы образования взрослых ФРГ, а также частные школы и профсоюзные организации. Рассматриваются проблемы унификации содержания обучения, диверсификации предлагаемых языков, гетерогенного состава целевых групп, а также вопросы дифференциации обучения в них, учитывая их неоднородность.

Ключевые слова: *иноязычное образование, система образования взрослых, повышение квалификации, языковая школа, полилингвальность, диверсификация языков.*

The article deals the questions of studying of foreign languages in the modern adult education system of Germany and the perspectives its envelopment are researched. Are studied the state educations institutions in the system of adults education in Germany and of private schools and other organizations. Are also learnt the problems of unifications of contents, foreign languages diversification, heterogenic character of teaching groups and the questions of deferens in the education under the aspect of their heterogeneity.

Key words: *foreign languages education, the adult learners' educational system, improvement of qualifications, multilingualism, language diversification.*

Іноземні мови в умовах полікультурного характеру сучасного суспільства набувають великого значення і перетворюються на вирішувальну ознаку фахівців. Часто володіння хоча б однією іноземною мовою є вирішальною кваліфікаційною ознакою при укладанні контракту або його подовженні. Тож, система іношомовної освіти дорослих перебуває у стані

перебудови, спрямованої на оптимізацію навчання. Німеччина має широкі економічні зв'язки з представництвами інших країн, має філії підприємств та фірм у різних державах світу, тож потреба у спеціалістах, здатних спілкуватися різними мовами, є великою, а конкуренція на ринку праці спонукає до інтенсивного вивчення іноземних мов, незалежно від віку, статі та посади. Заклади освіти оперативно реагують на потреби суспільства і пропонують різноманітні можливості вивчення іноземних мов. Сьогодні успішність у професійній сфері та вірогідність кар'єрного зростання напряму залежить від фахової та іншомовної підготовки, тож питання якості навчання іноземних мов у системі освіти дорослих залишається дискусійним і серед теоретиків, і серед практиків.

Проблемами організації та змісту навчання іноземних мов у педагогіці ФРН займаються не тільки представники педагогіки, але й психологи, філософи, лінгвісти і соціологи. Причиною такої уваги науковців є складний характер проблеми, при розгляді якої суттєву роль відіграють світосприйняття особистості, психологічні та лінгвістичні фактори вивчення іноземних мов, а також мовно- та суспільно-політичні складові іншомовної освіти. У науковому просторі ФРН проблемами іншомовної освіти дорослих займаються А. Рааш (A. Raasch), Г. Райзке (H. Reiske), Д. Еггерс (D. Eggers), Е. Нуїссі (E. Nuissi), К. Пеель (K. Pehl). У вітчизняній педагогіці проблемами іншомовної освіти країн ЄС займалися О. Локшина, О. Кузнєцова, О. Першукова, М. Тадеєва.

Мета статті – дослідити наявні на сьогодні можливості вивчення іноземних мов у системі освіти дорослих ФРН, визначити особливості організації навчального процесу і виявити тенденції подальшого розвитку системи іншомовної освіти дорослих у Німеччині.

Під освітою дорослих, на думку А. Рааша (A. Raasch) слід розуміти подальше навчання (Fortbildung) та підвищення кваліфікації (Weiterbildung) як у загальній, так і у професійній сфері. Раніше під цим поняттям розуміли підвищення рівня загальної освіти на відміну від підвищення рівня професійної кваліфікації. Сьогодні таке розмежування, на думку дослідника, є недоцільним і некоректним [2, с. 219].

Підвищення кваліфікації (Weiterbildung) ставить на меті, спираючись на наявні компетенції, здобувати нові знання або давати їх. Підвищення рівня освіти (Fortbildung) орієнтується на оновлення вже наявних компетенцій. Тож розрізнення цих двох понять, на думку німецьких дослідників (А. Рааша (A. Raasch), Д. Еггерс (D. Eggers), Е. Нуїссі (E. Nuissi), К. Пеель (K. Pehl)) є сумнівним, з огляду на те, що на практиці часто використовуються змішані форми. Зважаючи на це, сьогодні у науковій літературі Німеччини використовується відкрите поняття «освіта дорослих». Не має чіткого розмежування і форм освіти: інституційної освіти, само організованого навчання та навчання у процесі набуття практичного досвіду у професійній та побутовій сферах.

Г. Райзке, досліджуючи сучасну практику освіти дорослих у німецькомовних країнах, підкреслює надзвичайне значення глобалізації, усвідомлення представниками різних регіонів власної в тому числі і мовної ідентичності, міграції та потреби у багатомовності окремих мешканців Європи у приватній та професійній сферах, що позначилося і на організації навчання

іноземних мов дорослого населення. Посилаючись на результати опитування починаючи з 1980 р. дослідник наголошує на тому, що помітна динаміка зростання попиту на вивчення іноземних мов [3, с. 86]. З огляду на потреби у гнучкості та мобільності знання іноземних мов перетворилися на ключову кваліфікацію на ринку праці в межах ЄС, вони підвищують індивідуальні шанси на отримання роботи, а через індивідуальну іншомовну компетентність працівників підприємства отримують можливості розвитку у сфері міжнародного співробітництва.

У Німеччині навчання іноземних мов у системі освіти дорослих відбувається на рівні публічних установ, заочного навчання, приватного сектору, установ при підприємствах та у профспілкових освітніх установах.

Серед тих навчальних закладів, які пропонують навчання іноземних мов у ФРН, слід в першу чергу назвати народні вищі школи (Volkshochschulen), тому що вони зі значним відривом від інших закладів іншомовної підготовки посідають перше місце за кількістю слухачів та за кількістю представлених у них іноземних мов. У народних школах навчається майже третина всіх відвідувачів різного роду курсів іноземних мов. Серед мовної пропозиції не тільки іноземні мови (англійська, італійська, французька, іспанська, російська та інші), кількість який у великих містах перевищує 20, але й німецька як друга мова (DaZ) та німецька як іноземна (DaF). Багатство іншомовної пропозиції є провідною ознакою народних вищих шкіл. Незважаючи на те, що через відносну автономію освітніх установ такого типу існують певні невідповідності у організації, методах та формах навчання у різних федеральних землях, все ж слід відмітити, що вони залишаються найдоступнішим закладом іншомовної освіти та підвищення кваліфікації щодо іноземних мов. Народні вищі школи є складовою державної системи освіти і мають задовольняти потреби широких кіл суспільства незалежно від їх походження та соціального статусу у вдосконаленні знань власної мови та у оволодінні іноземними.

Дослідження Німецького інституту освіти дорослих (Deutsches Institut für Erwachsenenbildung) свідчать про те, що кількість тих, хто прагне засвоїти іноземну мову, з 1963 р. по 1999 р. збільшилося у шість разів. Крім того, помітні також і суттєві зміни у мовній диференціації. Статистичні дані демонструють очевидну зміну пріоритетів, викликану не тільки політичним та економічним розвитком, але й змінами у соціальній структурі суспільства. Це засвідчує динаміка розвитку пропозиції народних вищих шкіл у мовній сфері:

Період	Мовна пропозиція народних вищих шкіл
до 1968 р.	англійська, французька, німецька як рідна мова
з 1970 р.	англійська, французька, німецька як іноземна, німецька як рідна
з 1971 р.	англійська, французька, італійська, російська та іспанська, німецька як іноземна, німецька як рідна
з 1987 р.	англійська, французька, італійська, російська та іспанська + ще 15 іноземних мов, німецька як іноземна, німецька як рідна

Слід також додати, що 56,3 % мовної пропозиції становлять традиційні для шкіл Німеччини іноземні мови, а саме: англійська та французька.

Про вплив євроінтеграційних та міграційних процесів на практику

іншомовної освіти дорослих у Німеччині свідчить роль та місце курсів німецької як другої та німецької як іноземної мови у контексті ФРН. Названі курси зазнали суттєвих кількісних та якісних змін: кількісні за рахунок зростання числа курсів, якісні – за рахунок інтенсифікації навчання, що свідчить про бажання слухачів якомога швидше засвоїти мову країни, в якій вони мешкають, з метою інтеграції у нове для них суспільство. Курси іноземних мов для різних груп мігрантів були організовані за підтримки мовної спілки «Німецька для іноземних робітників» (Deutsch für ausländische Arbeitnehmer). Цікаво, що держава не залишається осторонь від вирішення питань з навчання мігрантів німецької мови. Так, на сприяння роботі названих вище курсів федеральним урядом було виділено з 1975 р. по 1999 р. 511,9 млн. німецьких марок. У 1998 р. 450 організацій, до яких належали іноземні та змішані установи, освітні центри, церковні організації, ініціативні групи, міжнародна спілка соціальних робітників, мовні та фахові школи, центри підвищення кваліфікації та перепідготовки при підприємствах та незалежні від них, народні вищі школи тощо, сприяли підготовці на 4 961 курсі більше ніж 67 тисячам слухачів [3, с. 87]. До тих, хто має безпосереднє відношення до іншомовної підготовки іноземців, слід віднести і Гете-інститут (Goethe-Institut), Фонд Боша (Bosch-Stiftung), Німецьку службу академічного обміну (DAAD) та Центри Карла Дуйзбурга (Carl Duisburg Zentren).

Курси іноземних мов у народних вищих школах охоплюють не тільки дорослих, але й представників молодшої вікової групи, хоча їх чисельність не є дуже високою. Додаткова пропозиція цих закладів освіти стосується в першу чергу тих мов, які не вивчаються у системі шкільної освіти взагалі, або представлені недостатньо і не покривають потреб учнів. Аналіз кількості слухачів різних вікових груп свідчить про те, що найактивніше іноземні мови вивчають групи осіб у віці 25–34 (26,6 %), 35–49 (30,1 %) та 50–64 (21,8 %). Група осіб від 18 до 24 років становить 11,7 %, від 65 – 6,0 %, а до 18 – 3,7 % [3, с. 88].

На курсах працюють викладачі, які незалежно від їх спеціалізації пройшли відповідну підготовку для роботи з дорослою аудиторією. Помітною є орієнтація на потреби слухачів, що призвело до змін у організації навчання, а саме: заняття проводяться протягом дня і ввечері, кількість слухачів у групах скорочується, кількість навчальних годин збільшується, запроваджено курси інтенсивного навчання, короткотермінові курси на час відпустки тощо. Особливих вимог до вступу немає, лише для визначення рівня знань мови проводиться співбесіда та тестування.

Якісному стрибку у сфері навчання іноземних мов народні вищі школи, як і інші заклади та структури іншомовного навчання завдячують запровадженню уніфікації виміру іншомовних знань та їх рівневій сертифікації після появи Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (Рада Європи, 2001 р.). З цього часу слухачі курсів та просто бажаючі мають можливість скласти іспити на знання мов та отримати сертифікат європейського зразка.

Інша установа, що надає можливість вивчення іноземних мов, Федеральна мовна служба, знаходиться у м. Хюрт біля Кельну. Вона була створена у 1969 р. шляхом злиття двох організацій, а саме: Служби перекладу

Бундесверу (Übersetzerdienst der Bundeswehr) у Маннгеймі та мовної школи Бундесверу (Sprachenschule der Bundeswehr) у Ейзенкірхені. Після об'єднання Німеччини ще одне представництво було засновано у Наумбурзі-на-Заале. Серед завдань Федеральної мовної служби насамперед є:

- іншомовна підготовка персоналу для потреб федерації та земель у більше ніж на 30 мовах;
- освіта у межах курсу «німецька як іноземна» для майже 750 представників іноземного контингенту;
- розвиток основ іншомовної освіти, складання навчальних планів та екзаменаційних та тестових матеріалів;
- фахові контакти з установами та навчальними закладами у країні та за кордоном;
- термінологічна робота;
- перекладацька діяльність.

Більше 700 слухачів можуть одночасно навчатися у Хюрті та Наумбурзі-на-Заале, маючи можливість бути розміщеними у інтернатах при Федеральній мовній службі. На потреби суспільства служба відреагувала досить швидко і адекватно, розширивши мовну пропозицію до 37 мов. Метою іншомовної освіти тут вбачають у розвитку комунікативної компетенції військових та службовців в межах потреб професійного спілкування. Інтенсивні курси навчання за програмами Федеральної служби з 1969 по 1999 р. пройшли більше 65 000 осіб [3, с. 89].

Мовний інститут землі Рейн-Вестфалія є єдиним у своєму роді закладом іншомовної освіти, який пропонує для вивчення в межах інтенсивного навчання арабську, китайську, японську та російську мови, а за потреб також корейську та польську. Основна мета цих курсів полягає в тому, щоб в інтенсивному режимі та за короткий термін сформувати та розвинути навички практичного використання мови на достатньому рівні.

Заочне навчання дозволяє гнучке та не пов'язане з місцем розташування закладу освіти вивчення іноземних мов. У 1998 р. приватними інституціями заочного навчання, кількість яких на той час складала 13 одиниць, було запропоновано 190 навчальних курсів з 21 мови, дозволи на які були видані державою на основі Закону про заочне навчання. Рекомендації були підготовлені Державним центральним бюро заочного навчання (Staatliche Zentralstelle für Fernunterricht), Федеральним інститутом професійної освіти (Bundesinstitut für Berufsbildung) та Німецькою спілкою заочного навчання (Deutscher Fernschulverband). Слід зазначити, що за статистикою кількість тих, хто вивчає іноземну мову заочно, за останні десять років зменшилася приблизно на 28 % [3, с. 89]. Слухачами курсів заочного навчання є переважно дорослі, що мають постійне місце роботи та потребують знання іноземних мов у своїй професійній діяльності. Існують також курси іноземних мов, які готують до виконання професійних обов'язків, основою яких є іншомовне спілкування. Деякі курси заочного навчання готують слухачів до іспитів різного рівня, але сам іспит складається поза межами інституції, тому що навчальні заклади заочного навчання не мають права приймати такого роду іспити.

Термін навчання на курсах, які мають на меті надати додаткову

кваліфікацію, становить приблизно один рік, але програма курсів, що готують до перекладацької діяльності, розрахована на три-чотири роки навчання.

Навчальні курси екзотичних для Німеччини мов є, як правило, двомовними і супроводжуються вивченням англійської як базової іноземної мови. Навчання забезпечене звуковими, інтерактивними та мультимедійними матеріалами, але можливості власного продукування мови передбачено, на думку дослідників, недостатньо. Навчання відбувається під контролем викладача, контакти з якими здійснюються письмово, по телефону або індивідуально. Через відсутність усного спілкування іноземною мовою рівень комунікативної компетенції залишається при заочному навчанні не дуже високим.

Приватні мовні школи (private Sprachschulen) представлені у структурі навчання іноземних мов дуже широко і є доступними для громадян різного статку. 130 провідних мовних шкіл об'єднані у Федеральну спілку приватних мовних шкіл. Статистичних даних щодо чисельності слухачів, кількості курсів та мовної пропозиції немає, але за інформацією спілки тільки за 1997 р. у приватних мовних школах Німеччини на 5 600 курсах навчалися більше 36 000 осіб [3, с. 90]. У приватних мовних школах здобувається переважно професійна освіта та підвищення кваліфікації, але також задовольняються потреби у знаннях іноземної мови для приватного спілкування. Найтиповішими професійними сферами є журналістика, переклад, економіка та підготовка секретарів-референтів. Більшість приватних мовних шкіл орієнтовані на окремих слухачів, але деякі працюють з невеличкими групами, з фірмами, пропонують інтенсивні мовні тренінги. Ціни за навчання в таких випадках досить високі.

Ще однією одиницею у структурі іншомовної підготовки ФРН є установи, що підпорядковані підприємствам. До них належать індустріальні та торгові палати (Industrie- und Handelskammern) та так звані Erfahrungsaustauschring-Wirtschaft.

Рушійною силою розвитку іншомовної освіти є розвиток економічних відносин та глобалізація. Тож, підприємства зацікавлені у високому рівні компетентності своїх працівників, а це означає, що вони готові підтримувати підвищення кваліфікації у різних формах. Індустріальні та торгові палати згідно федерального закону про професійну освіту є відповідальними за проведення екзаменів у сфері професійного підвищення кваліфікації. В рамках цієї діяльності вони пропонують екзамени на знання іноземної мови за 7 спеціальностями на 20 мовах. Новою пропозицією індустріальних та торгових палат є екзамен на отримання додаткової кваліфікації з іноземної мов.

У ФРН навчання мови відбувається також безпосередньо на підприємствах та фірмах, які мають міжнародні контакти, а їх співробітники потребують знання іноземних мов на просунутому рівні для вдалого виконання своїх професійних обов'язків. Тож, великі підприємства мають у штаті викладачів іноземних мов, які регулярно проводять тренінги та заняття різні за обсягами, за тими матеріалами, що використовуються у навчальному процесі, за термінами навчання, за методикою та іншими критеріями. Навчальні цілі визначаються актуальними потребами фірми чи підприємства. Навчання може бути довгостроковим, короткотерміновим, концентрованим на

досягнення певної мети, наприклад: мова переговорів, мова доповіді, риторика, робота з фаховою літературою, з документами тощо. Проблеми, що турбують викладачів на таких курсах іноземної мови є схожими, тож для їх вирішення було створено EFRA.

Erfahrungsaustauschring-Wirtschaft (EFRA-Wirtschaft) [2, с. 90–91], EFRA Wirtschaft-Sprache [1, с. 67] – об'єднання підприємств, які здійснюють на внутрішньому рівні іншомовну підготовку, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію своїх фахівців у галузі іноземних мов. Його поява датується 1968 р., і з самого початку відповідальні за іншомовний тренінг особи збиралися на одному з підприємств-учасників з метою обговорення фахових проблем методики та дидактики навчання іноземним мовам професійного спілкування у контексті того підприємства, на якому такі тренінги мають місце. Сьогодні це об'єднання налічує біля п'ятдесяти провідних підприємств Німеччини. Метою EFRA окрім обміну досвідом та інформацією, підвищення кваліфікації спеціалістів у сфері іншомовної освіти на підприємствах є спілкування та підвищення освітніх стандартів для освіти й підвищення кваліфікації тих, хто займається тренінгами у сфері іншомовної та міжкультурної підготовки [1, с. 67].

Можливості іншомовного навчання пропонують також і профспілкові установи (Akademie und Bildungswerk der Deutschen Angestellten Gewerkschaft - DAG), при чому кількісно їх пропозиція у сфері іноземних мов, з німецькою як іноземною включно, складала в останні роки біля 7 % загального обсягу навчальних курсів, при чому пріоритетними були напрямки іноземна мова професійного спрямування та підвищення кваліфікації у сфері іноземної мови. Загалом 25 мовних шкіл профспілкового підпорядкування пропонують курси іншомовної підготовки, 18 з яких співробітничать з центром сертифікації англійської мови (London Chamber of Commerce and Industry).

Рамкові умови, в яких відбувається навчання іноземних мов дорослих, є різними. А. Рааш підкреслює з цього приводу, що саме ця різноманітність і є тією ознакою, що відрізняє іншомовну освіту дорослих від шкільної, а серед аспектів, яких вона стосується, дослідник називає такі:

- Шкільний курс іноземної мови інтегрований у систему, що складається з комплексу навчальних дисциплін, які утворюють одне ціле. На відміну від шкільного курсу іноземної мови іншомовна освіта дорослих відокремлена від решти дисциплін (окрім тих закладів, навчання у яких організація навчального процесу аналогічна шкільному).

- Білінгвальне навчання або вивчення окремих предметів у рамках білінгвального навчання у системі освіти дорослих не практикується.

- Вивчення іноземних мов у межах шкільної освіти завершується складанням внутрішніх іспитів та отриманням документу, а у системі освіти дорослих існує сертифікація рівня знань, але вона відокремлена від закладу, який пропонує курс навчання. Іспити складаються у незалежних центрах сертифікації знань.

- Навчання іноземних мов у системі освіти дорослих не спрямоване на їх оцінку.

- Ті, хто навчається у системі освіти дорослих, відрізняються за такими ознаками: працює за фахом, не працює або безробітний; іноземна мова

вивчається паралельно зі здійсненням професійних обов'язків, з навчанням у вузі або у школі; з власної ініціативи, з професійною або соціальною мотивацією; з мотивацією різного роду: прагнення інтегруватися у суспільство, отримати кращу роботу, підвищити свій статус, для здійснення туристичних подорожей тощо. Гетерогенним є контингент у системі освіти дорослих і за такими критеріями як: вік, регіональна, соціальна приналежність, рівень базової освіти та її профіль, вибір мови, фахова спрямованість та зміст навчання, бажаний результат навчання (досягнення певного рівня від А1 до С2), рівень обізнаності з технологіями навчання, здатність до самостійного навчання.

– Викладацький склад теж відрізняється гетерогенним характером, насамперед з огляду на рівень їх освіти та професіоналізму; обізнаність/необізнаність з новітніми технологіями навчання; досвідчені, з багатим досвідом роботи у сфері освіти дорослих та ті, хто короткотерміново працює з дорослими; носії мови та ті, хто вивчав її як іноземну тощо. Всі ці фактори впливають і на стиль навчання.

– Такою ж різноманітністю відрізняються і заклади, що пропонують курси іноземних мов: комерційні заклади, народні вищі школи, заклади, що пропонують підвищення кваліфікації вчителів, відрізняються кількісний склад групи, навчальні матеріали, що використовуються, мета, термін навчання, а також і організація навчального процесу [2, с. 219–220].

Щоб подолати проблему гетерогенності у системі іншомовної освіти дорослих у Німеччині використовуються різні механізми та інструменти. Народним вищим школам рекомендовано розширення іншомовної, вони мають за потреби відповідно до кількості осіб та спрямованості навчання цільової групи розробляти спеціальні курси. На практиці ця рекомендація спрацьовує лише щодо англійської мови, для решти іноземних мов через недоукомплектованість груп не реалізована. Лише приватні структури та підприємства мають можливість створювати гомогенні групи.

Іноземна мова стала у ФРН постійною складовою пропозиції навчальних закладів різного рівня через сталий інтерес до неї та через зміни у ставленні до іноземних мов, що пов'язано насамперед з інтеграційними процесами у Європі та прагненням громадян до мобільності. Діяльність багатьох структур, які причетні до пропагування викладання та сертифікації рівня знань іноземних мов, позитивно впливають на не тільки систему іншомовної освіти ФРН, але й сприяють теоретичному осмисленню багатьох понять, насамперед поняття «освіта дорослих».

Практичне втілення ідеї оптимізації навчання іноземних мов у системі освіти дорослих відбувалося за активної участі інституцій різних країн Європи та світу. Заклади, що задіяні у сфері освіти дорослих, намагаються досягти гнучкості шляхом відповідної кваліфікації викладацького складу, і це є одним із дієвих засобів усунення недоліків. Народні вищі школи в межах своїх можливостей інвестують значні кошти в організацію різного роду заходів по декваліфікації, профільній підготовці та підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів. Приватні заклади, що пропонують курси іноземних мов, йдуть іншим шляхом. Вони відбирають і запрошують на роботу на різних умовах тих фахівців, у яких виникає потреба в межах певних програм та для

роботи з певною цільовою групою.

Завдяки тим заходам, що були вжиті останнім часом, можна спостерігати зрушення у напрямку покращення ситуації, але до суттєвих якісних змін це ще не призвело. Вимоги до рівня іншомовної підготовки у освіті дорослих значно зросли, тож відчувається нагальна потреба у розробці нових концепцій іншомовної освіти дорослих, здатних кардинально змінити ситуацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Fachlexikon Deutsch als Fremd- und Zweitsprache / Barkowski H., Krumm H.-J. – Tübingen, Basel : A. Franke Verlag, 2010. – 370 s.
2. Raasch A. Fremdsprachenunterricht in der Erwachsenenbildung / K.-R. Bausch, H. Christ, H.-J. Krumm Handbuch Fremdsprachenunterricht. – 5. Auflage. – Tübingen, Basel : A. Francke, 2007. – 656 s.
Reiske H. Fremdsprachenunterricht in der Erwachsenenbildung in deutschsprachigen Ländern / K.-R. Bausch, H. Christ, H.-J. Krumm Handbuch Fremdsprachenunterricht. – 5. Auflage. – Tübingen, Basel : Francke, 2007. – 656 s.